

ƏFSANƏ VƏ RƏVAYƏTLƏRİN JANR ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

Epik folklorun müstəqil janrı kimi əfsanə və rəvayətlərin quruluş, biçim, məzmun və ideya istiqaməti baxımından bir-birindən fərqləndirilməsi bugüncə əsaslı şəkildə dəqiqləşdirilməmiş, əldə edilmiş qənaətlər müxtəlif mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu fikir ayrılıqları bu və digər dərəcədə Azərbaycan folklorşünaslığında da özünü göstərmişdir. Əfsanə və rəvayətlər haqqında yazılmış elminəzəri məqalələrdən¹ tutmuş, monoqrafik tədqiqatlara,² ensiklopedik lüğətlərə, uyğun dərsliklərə,³ namizədlik və doktorluq dissertasiyalarına⁴ qədər əksər axtarış və araşdırmalarda sabit qənaətlər əksəriyyət təşkil etsələr də, fərqli mülahizələr də özünü yer tapmışdır. Ayrı-ayrılıqda bu janrların özünəməxsus spesifik cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsinə, janrdaxili əhatə çevrəsinin aşkarlanmasına bəzən də ehtiyac duyulmaqdadır. Mübahisə doğursa belə, bu sahədə atılan hər bir addım, söyləniləcək hər bir fikir xüsusən marağa səbəb ola bilər.

ƏFSANƏLƏR

Folklorun epik qolunun ənənəvi janrı sayılan əfsanə istilahı latın dilində leqenda anlamını daşıyır. Əfsanə geniş mənada ədəbi növ kimi orta yüzlü Avropa ədəbiyyatında VI yüzlükdən başlayaraq yazılı ədəbiyyatın aparıcı janrlarından biri kimi geniş yayılmışdır. Poetik söz sənəti – folklorlarda isə əfsanə şifahi xalq hekayəti ənənəsinə daxildir. Bu baxımdan, əfsanənin əsas məğzini o hekayətlər təşkil edir ki, onun əsasında möcüzə, söyləyici, yaxud dinləyicilər tərəfindən təsdiq olunmuş, inanılmış tərzdə anlaşılan bir obraz yəqin edilsin. Bununla da rəvayətlərdən fərqli olaraq əfsanələr həmişə öz fantastik məzmun çalarına görə seçilir. Onlar həm keçmişdə – diaxronik, həm hazırda, həm də gələcəkdə – sinxronik baş verən hadisələr kimi söylənilir.

Azərbaycan şifahi ədəbiyyatında özgə xalqların folklorunda olduğu kimi, əfsanələr bir janr kimi əsasən kosmoqonik,

toponomik, etnoqrafik, dini, tarixi, qəhrəmanlıq səciyyə də daşıyır. Müstəqil janr kimi özü nəməxsus xarakterik xususiyyətlərə malik əfsanələrin mətni sabit olmur, süjet isə bu töv yox, yarımçıq, yaxud bir parça, kəsik, epizodik şəkildə təqdim edilir.

Folklorun özgə janr və növləri kimi əfsanələr də həm tarixi qaynaqlarda - salnamə, xronika, cü ng və əlyazmalarında qorunub saxlanmış, həm də şifahi gələndə - dildə-ağızda dolaşa-dolaşa zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Ayrı-ayrı yü zilliklərin ictimai-siyasi hadisələrini əks etdirən tarixi əsərlərdə özü nə yer tapmış əfsanələr yazılı məxəz kimi az da olsa məxsus olduğu janrın səciyyəvi əlamətlərini hişf edə bilməmişdir. "Albaniya tarixi"ndə Varaz Tridatın hakimiyyəti illərində ölkəni bü rü mü ş dəhşətli aclıqdan söz açılır və qeyd edilir ki, xalq bu acınacaqlı faciəyə öz mü nasibətini bildirmiş, bu hadisə ilə bağlı belə bir əfsanə qoşmuşdur: "Mən Şakaşen vilayətindəki Kaku çölü ndə gizlənməmiş bir darıyam. Yanımdan bir çox mü ş təri keçirdi, amma mənə əhəmiyyət verməyib almaq da istəmərdilər. İndi isə yaxşı gü nələr gəldi, çü nki padşahlıq mənim Aclıq adlı qardaşımdır. İndi mən knyaz Varaz-Tridatın və katolikos Yeliazarın daim yemək masasında yam. Məni yeyəni isə qan aparırdı. Onları təqsirləndirməyin".⁵

Mənlərlə insanı həyatdan aparmış bu faciəli hadisəyə əsərdə qeyd edildiyi kimi "ağıçı qadınlar" öz mü nasibətlərini bildirmiş və bu sözləri demişlər: "Qoy insanlar nə qədər dü nya var, belə il heç vaxt yer ü zü nə gəlməsin".⁶

Həmin hadisələrdən soraq verən və şifahi gələndə bugü nədək qorunan "Qırdı bizi" əfsanəsində isə deyilir ki, bir aclıq ili cad çörəyi bişirən Həlimə onun qırılıb tökü lməsindən giley-gü zar edərək belə şikyətlənir:

**Ay ana, bu cad qırdı bizi,
Əsli bidad qırdı bizi,
Əsli qumdan yaranıb
Zatı polad qırdı bizi.**⁷

Əlbəttə, bu örnəkdə söylənilən hadisəni adi bir hal, təsadü f də hesab etmək mü mkü ndü r. Lakin bu təsadü fü n özü ndən də zərurət doğmuşdur, özgə sözlə, Qarabağ diyarının qədim sakinləri cadla bağlı çox hadisələrin şahidi olmuş, çox söhbətlərə qulaq kəmişlər.

Bü töv və ardıcıl sü jet xətti olmayan hər iki əfsanədə dəri insani çalarlar kəsb edən keyfiyyətlərlə obrazlaşdırılmış və o achiğin rəmzi kimi ü müləşdirilmişdir.

Tarixi-xronoloji baxımdan kosmoqonik əfsanələr daha qədim çağlarda formalaşmışlar. Səma cisimləri ilə bağlı yaranmış ayrı-ayrı əfsanələrdə xalqın kosmoqonik görüşləri ü stü n yer tutur. Ay, Gü nəş, Ulduz və ögzə planetlərdən söz açan belə örnəklər sonralar astral səciyyəli folklor əsərlərinin yaranmasında mü hü m rol oynamışlar. Bu qəbil əfsanələrdə Gü nəşin, Ayın, ayrı-ayrı ulduzların (Dan ulduzu, Ülkər ulduzu və s.) yaranması, bir-birlərinə olan romantik məhəbbətləri canlı poetik boyalarla səciyyələndirilmişdir.⁸

Heyvanlar, quşlar haqqında olan əfsanələr də geniş yayılmışdır. "Simurğ quşu", "Səməndər quşu" kimi mifoloji köklərə malik örnəklərdə quşa tapınma, oda inam kimi motivlər qorunmuşdur. Simurğun ikinci adı Zü mrü d olmuşdur. Bu ad altında folklor nü munələrində obrazlaşdırılan quş da əfsanəvi mahiyyət daşımışdır. Etimoloji bxımdan si-mü rğ (otuz quş), siyah-mü rğ (qara, ön böyük quş), sək mü rğ (it quş) kimi anlamlarda şərh edilən Simurğ "Məlik-Məmməd" nağılında Zü mrü d adı ilə ön planda obrazlaşdırılmışdır. Əfsanəyə görə isə o Qaf dağında yaşayırmış. Simurq beş yü z ildən bir uçub Misirə gedər, Gü nəş Allahı Ranın məbədinə ziyarət edərmiş. Lakin bir dəfə onun bəxti gətirmir. Məbədə çatar-çatmaz onu tutub oda atırlar. Simurq isə oddan-atəşdən qorxmur. O, dəfələrlə atəşə atılsa da yanmır, sönən odun kü lü içərisindən dirilib çıxır. Qırx gü n Misirdə qaldıqdan sonra Hindistana ü z tutur.⁹ "Səməndər quşu" əfsanəsinə görə isə o qarlı-buzlu ölkələrdə yaşayan qar quşu kimi obrazlaşdırılmışdır. Quşun dimdiyi polad, caynaqları çaxmaqdaşı, tü kü isə qov olur. Bir dəfə balalarının pərvazlanıb uçduğunu görən Səməndər quşu sevincindən dimdiyini caynağına vurur. Beləliklə bu toqquşmadan od saçır, onun qov tü kü alışı və quş yanıb kü l olur.¹⁰ Eyni motiv əsasında rəvayət şəklində formalaşan örnək-də isə quşun adını daşıyan Səməndər və onun istəklisi Qönçə obrazlaşdırılmışdır. Bu dəfə oda atılan oğlan Səməndər quşu kimi alovdan çıxıb sevgilisi Qönçə-pərvanə ilə qoşalaşır. Onlar ölməzlik, əbədilik keyfiyyəti qazanıb alovun ətrafında dolanırlar.¹¹

"Şanapipik quşu", "Göyərçin". "Hophop", "Kəklik", "Turac", "Xoruz ilə Tovuz quşu", "Qu quşu", "Yusif-Nəşib quşu", "Hü t-hü t quşu", "Yapalaq quşu", "Pərvanə ilə od", "Bayquş ilə tovuz quşu", "İlanla qaranquş", "Qızılgül ilə bülbül" və onlarla bu qəbil əfsanələrdə adı çəkilən quşlar barədə dolaşan xalq təsəvvürləri canlandırılmışdır.¹² Şübhəsiz ki, bu qəbil örnəklərin yaranmasına səbəb, hər şeydən öncə, xalqın ictimai ədalətsizliyə qarşı kəskin nifrəti olmuşdur.

Əfsanələrin çoxunda dönərgələr (çevrilmələr) aparıcı rol oynayır. Məhz bu ədəbi-bədii fənd nəticəsində əfsanə rəvayətə və əksinə, rəvayət əfsanəyə çevrilə bilər. Bu isə hər iki janrı eyni məcrada qovuşdurur, onların janrdaxili və funksional xüsusiyyətlərini ortadan götürür. İnsanların pişiyə dönüş onlarla birgə yaşaması, pişiyin cinə, başına qurd donu düşən kimsənin adamcıla, adamcılıq yenidən insana, insanın qıza, qızın qızıla dönmələri kimi motivlərlə bağlı onlarla örnəklərdə¹³ əfsanələrə məxsus səciyyəvi əlamətlər qorunsalar da onlar rəvayət ünsürlərindən də kənarda qalmamışlar. "Kirpi əfsanəsi"ndə deyilir ki, heç bir səbəb olmadan açıqlanıb evdən gedən yeganə oğlunun dərdi ananı sarsıdır. Ana Allaha yalvarır ki, mənə bir şey çevirib yerə yapışdır, ancaq öldürmə. Mən oğlumun görüşmə, o isə mənə görə bilməsin...

Bu yalvarışdan sonra ana dönüş kirpi olur. Başına sancmış olduğu iynə isə yüzlərlə artıb onun üstünə düşür. Oğlan bu vəziyyəti görüb tutduğu əməldən peşiman olur. Kirpiyə toxunmamaq inamı da o vaxtdan qalıb. O vaxtdan da kirpi qorxanda yığılır.¹⁴

Bu və bu qəbil əfsanələrdə çevrilmələrin ifadə tərzini mayış etdirilməklə bərabər, bu prosesin nəticəsində formalaşmış, xalq inamı da qorumuşdur. Bu inam isə hər şeydən öncə əfsanənin əsas məğzini, ideyasını ifadə edir.

Quşlar, heyvanlar haqqında olan əfsanələr rəngarəng məzmun və ideya çalarlarına malikdir. "Yapalaq quşu", "Turac", "Pərvanə ilə od", "Kəklik" kimi əfsanələrdə ictimai ədalətsizliyə qarşı mübarizə motivi üstün yer tutursa, "Şanapipik quşu", "Hophop" adlı örnəklərdə etik keyfiyyətlər, əxlaqi-mənəvi dəyərlər ön planda səciyyələndirilmişdir. Ayrı-ayrı quşların törənişləri, yiyələndikləri insani keyfiyyətlər "Bayquş ilə tovuz quşu", "İlan ilə qaranquş" adlı əfsanələrdə

ü mumiləşdirilmişlər. Paxıllıq, gözü götürməməzlik, yalançılıq, riyakarlıq, hiyləgərlik, qibtə kimi hissələrin doğurduğu nəticələr də bu qəbil əfsanələrdə geniş planda təqdim edilmişdir.¹⁵

Ağac, çiçək, güllü, dağ, daş, qaya, bulaq, çay, dəniz və s. kimi təbiət mənzərələri barədə də rəngarəng əfsanələr mövcuddur. Bu əfsanələrdə tərbiyəvi fikirlər ön planda aşılır. Eyni zamanda dostluq, sədaqət, bərabərsizliyə qarşı mübarizə, daha geniş mənada isə xalqın arzu və ideali bədii boyalarla canlandırılır. Bu qəbil örnəklər xalqın ayrı-ayrı tarixi kəsimlərdə baş vermiş hadisə və əhvalatlara münasibətini öyrənmək baxımından da mühtəsəm dəyər kəsb etməkdədir. Hər hansı bir dağın, qayanın, çayın, şələlənin yaranması, onun görünüşü, mənzərəsi xalqın bədii düşüncəsində xüsusi fikirlər oyatmış, bu isə poetik təfəkkürün zəgəcindən keçərək əfsanəyə çevrilmişdir.

"Qum-qum daş", "Kor daş", "Oğlan-qız daşı", "Daş qız" adlı əfsanələrdə həmin obyektlərin nə üçün xatırladılan adlarla qorunması izah edilmişdir.¹⁶ "Ağgüllü ilə bülbül", "Bənövşə əfsanəsi", "Köksü qaralan lələ" kimi örnəklərdə isə bitkilər, çiçəklər insana xas keyfiyyətlərlə obrazlaşdırılıb ayrı-ayrı yönəldən xarakterizə olunmuşlar.¹⁷ Bu qəbildən olan "Lələ" əfsanəsində əmiqızı ilə əmioğlunun məhəbbətindən danışılır. Lakin bu sevginin arasına girən yad oğlan bu işə əngəl törədir, iki gəncin qovuşmağı baş tutmur. Nəhayət, əfsanədə Lalənin daşdığı ad belə mənalandırılır: "Bunların öldüyü yerdə qırmızı ləçəyləri olan bir güllü bitir. Ləçəylərin arasında qara saçaxlı tellər olur. Deyilənə görə, qırmızı ləçəylər qız, düyməciy sevgili əmisi oğlu, qara tellər isə arıya girən oğlandır. Onların qanından bu güllü yaranır. Güllü adını Laləxəş deyillər...".¹⁸ "Güllü", "Gicirtkan", "Danaqıran", "Bənövşə əfsanəsi", "Yasəmən əfsanəsi" kimi nümunələrdə də bir sıra insani keyfiyyətlər ümumiləşdirilmişdir.¹⁹ Bu qəbil əfsanələrdə həm də ağ güllü qızılqələ çəvrilməsinin, bənövşənin başının əyri, lələnin isə köksünü qara olmasının səbələri poetik boyalarla canlandırılmışdır. İştirakçılarının tamamilə bitgi və heyvanlardan ibarət olan bu örnəklərin qəhrəmanları insan mənəviyyətinə, onun daxili aləminə xas keyfiyyətlərlə yeni məzmun və ideya çalarları kəsb etmişlər.

Toponomik əfsanələrin çoxu müxtəlif yer, ərazi adlarına, qa-

lalara, dağlara, bulaqlara, çaylara və s. həsr edilmişdir. "And gölü", "Səfərin batını", "Yeddi bölük", "Ağ bulaq", "Baldirğanlı", "Xalxallı bulaq", "Oxçoğlu", "Ayrannı bulax", "Kor bulax", "Qoşa bulax", "Üç bulaq", "Qazançı və Şit tənə", "Dəli çay", "Pəri enməyən dağ", "Xəncərli",²⁰ "Ana daş", "Qanıx çayı", "Soyuq bulaq", "Ağ qaya", "Ağca qala", "Şirin bulaq"²¹ və s. kimi əfsanələrdə adları çəkilən toponimlərin yaranmasının izahlı şərhini açıqlanmışdır. Bu bütün bu toponimləri öz coğrafi çevrəsində birləşdirən bölgələrdəki yer adlarının xalq düşüncəsində qorunan etimoloji izahı bir çox tarixi gerçəkliklərin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Bu qəbil əfsanələr içərisində Rəşidbəy Əfəndiyevin toplayıb dərc etdiyi²² "Nohur gölü" örnəyi xüsusi maraq doğurur. Əfsanədə deyilir ki, Qəbələ yaxınlığında olan bir gölü n altından insan, inək, qoyun səsləri gəlir. Guya vaxtilə bura kənd olmuş, sonra bu kənd yerin təkinə çökmüş, üzərində isə göl yaranmışdır. Örnəkdə daha sonra göstərilir ki, kəndin sakinlərindən birisi öz qızı ilə yaxınlıq etdiyi üçün kəndin başına belə bir fəlakət gəlmişdir. Ona görə də camaat oraya Nohur gölü adını vermişdir. Önemli əxlaqi dəyər və tərbiyəvi fikir aşılayan bu əfsanədə eyni zamanda xalq təfəkküründə formalaşmış yer adının məna çaları açıqlanmışdır. Əfsanənin başqa bir variantında isə padşah qızı Nohurla kasıb ailə həyatı sürən Dəmirçioğlunun məhəbbətindən danışılır. Həmişə oğlan paltarı geyib döyüşən Nohur "kim mənə qalib gəlsə ona da gedəcəm" fikri ilə öz gələcək butasını gözləyir. Nəhayət, Dəmirçioğlu ilə qarşılaşıb döyüşür. Dəmirçioğlu vuruşduğu şəxsin Nohur olduğunu bildikdən sonra öz sevgilisini tapdığını anlayır. Lakin qızın atası bu sevgiyə mane olur, adamlarını göndərüb Dəmirçioğlunun başını kəsdirir. Bu faciəli hadisə qızı sarsıdır və əfsanə belə yekunlaşır: Nohurun gözlərindən axan yaşdan böyük göl yaranır. Qız öz göz yaşları içərisində batıb boğulur. "Adamlar bu saf məhəbbəti unuda bilmirlər, göz yaşlarından əmələ gələn gölü "Nohur" adlandırırlar".²³ Kəlbəcər rayonunda yerləşən "Əjdaha qayası" adlı özgə bir toponomik örnəkdə isə deyilir ki, "... əfsanəyə görə, Əjdaha qayasının dalı böyük mağaradır. Qədim zamanlarda bir pəhləvan bu mağaraya gedib bir əjdaha öldürmüşdür. Guya

qayadan damla-damla axan da su deyil, əjdahanın yağıdır.

Qayanın ətrafında da guya bir gü l tapılır ki, adına padizəhər deyirlər. Qədim insanlardan kim əjdahanın yağından zəhərlənmişsə, padizəhərdən yeyib yaxşı olmuş. Padizəhəri də pəhləvan tökmüşdür ki, hər kəs əjdahanın yağından zəhərlənərsə, yeyib yaxşı olsun".²⁴

Göründü yü kimi sabit və ardıcıl sü jet xətti olmayan bu əfsanələrdə ayrı-ayrı epizodik məqamlar, qırıq-qırıq motivlər vasitəsilə daha çox möcü zəli ovqat bağışlayan fantastik fikirlər aşlanmış, eyni zamanda yer adları ilə bağlı xalq düşüncəsində dolayan etimoloji baxışlar əks etdirilmişdir. Biçim və quruluş baxımından "Sınıq" adlı əfsanə də eyni səciyyəyə malikdir. Burada deyilir ki, Sınıq körpü nü kişi paltarını geymiş bir qız saldırmışdır. Görpü nü n tikintisi başa çatdıqdan sonra o kişi paltarını çıxarıb öz paltarını geymişdir. Körpü çox illərdən sonra sınıb dağılmış və Sınıq körpü adı ilə məşhurlaşmışdır.²⁵

"Gəlin qaya", "Gəlin daşı", "Daş gəlin", "Gəlin atılan qaya", "Əriyən qaya", "Saçlı qaya", "Kar daş", "Oğlan-qız daşı", "Daş qız", "Soltanbud", "Geyti dağı", "Beşikli dağ", "İncəbel", "Ocaq daşı" və s. onlarla bu kimi əfsanələrdə də adları xatırladılan toponimlərin xalq etimologiyasında qorunmuş izahı verilmiş, onların mənə çaraları açıqlanmışdır.²⁶

Əfsanələr içərisində dini mövzuda olan örnəklər də çoxdur. Bu qrup əfsanələrin böyük bir qismi Quran və özgə dini kitablarla bağlı hadisələr əsasında formalaşmışlar. Bu səpkili örnəklərə əksər xalqların folklorunda təsadüf edilir və onlar əsasən Tövrat, İncil kimi müqəddəs kitablardakı hədislərlə bağlı yaranıb yayılmışlar.

İstər yazılı qaynaqlarda qorunan, istərsə də şifahi ənənədə dolayan əfsanələr bədii xüsusyyətləri baxımından da zəngindir və onların öyrənilməsi ayrıca araşdırma tələb edir.

RƏVAYƏTLƏR

Şifahi xalq poetik yaradıcılığında hekayət səciyyəsi daşıyan rəvayətlər keçmişdə baş vermiş hadisələr, real və əfsanəvi kimsələr haqqında ağızdan-ağıza dolayan məlumatların bədii məcmuundan ibarətdir.

Şahidlərin söhbətli, hekayətləri zəminində formalaşan rəva-

yətlər ilk yarandığı çağdakı faktik materialdan uzaqlaşib bədii dəyişikliyə uğrayaraq qismən nağıl və əfsanələrə yaxınlaşır, onlarla qovuşurlar.

Azərbaycan epik folklorunun ənənəvi janrı sayılan rəvayətlər ayrı-ayrı xalqlarda müxtəlif istilahlarla tanınmaqdadır. Belə ki, bu janra yunanlar "paradosis", latınlar "leqenda", almanlar "sake" (yaxud, "uberşeferinq"), fransız və ingilislər "tradition", ruslar "predanis", yaxud "skaz", ukraynlar "olovideniya", latışlar "teikas" kimi adlar vermişlər. Dünyə folklorşü nashığında rəvayətlər yazılı ədəbiyyatla bağlı janr kimi də müəyyən edilmişdir.

Rəvayətlər çox da geniş süjet xətti olmayan, nisbətən yığcam çərçivəli məzmunu ilə çevrələnən folklor janrı sayılır. Onlar obrazlarının-iştirakçılarının az sayda olmasına görə də seçilir. Şübhəsiz ki, rəvayətlər müxtəlif tarixi kəsimlərdə yaranmışlar və həmin tarixi kəsimin hadisələrindən də soraq verirlər. Əksəriyyəti yerli zəminlə bağlanan hadisələr, ayrı-ayrı kimsələr, müxtəlif təsəvvürlərlə bağlı poetik macəralar rəvayətlərin formalaşmasında gərəkli rol oynayıblar. Bir sıra rəvayətlər aydın edir ki, fərdi kimsələrin, ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlər arasındakı münasibətlərin təsviri axarında yaranmış bu örnəklər əsasən həmin insanların fəaliyyətlərini, qəhrəmanlıq şücaətlərini bədii boyalarla nümayiş etdirmişlər.

Janrın toplanması və nəşri tarixçəsi aydın edir ki, rəvayətlər poetik söz sənətinin epik növü kimi əksər xalqlar içərisində hələ XIX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq önəmli çapları ilə diqqəti cəlb etmişdir. Bu baxımdan rəvayətlərin alman, rus, isveç, amerika, danimarka, italyan, latış, yapon və s. dillərdəki nəşrləri²⁷ dünyə folklorşü nashığında geniş yayılmış və dəyərlı mədəni hadisələr kimi təqdir olunmuşlar.

Azərbaycan rəvayətləri isə bugünü dək ayrıca araşdırma mövzusuna çevrilməmişdir. Janrın səciyyəvi əlamətlərini özündə birləşdirən və daxili tələblərinə cavab verən rəvayətlərin nəşrinə də az təsadüf olunur. Azərbaycan rəvayətləri daha çox ayrı-ayrı epik janrların tərkibinə səpələnmiş tərzdə dərc edilmiş, beləliklə də çox vaxt özü nə yaxın janrlarla qarışdırılmışlar.

Bir janr kimi rəvayətlərin yaranması və formalaşmasını hər hansı tarixi kəsimə sığışdırmaq, yaxud bağlamaq məqsədyönlü sayıla bilməz. Dövrü müzə gəlib çatmış onlarla rəvayətlərin

məzmun və ideyası, poetik çalarları, ictimai-sosial mahiyyəti belə bir qənaət doğurur ki, onlar həm antik çağlarda, həm ilkin və orta yü zilliklərdə, həm də yeni və ən yeni dövrlərdə yaranıb yayılmışlar.

Folklorun özgə janrları kimi rəvayətlər də tarixi, sosioloji, etnik, məişət mövzuları ilə sıx bağlıdırlar, özgə sözlə, həmin mövzularla təmasda yaranmışlar. Epik qolun nağıl, əfsanə, dastan, hekayət janrlarından fərqli olaraq rəvayətlər başlıca olaraq dinləyicilərinə daha çox dü nyəvi, tarixi, dini və həyat tərzi ilə bağlı biliklər aşılayır. Əlbəttə, burada sözü n poetik qü drətindən bəhrələnmə də az rol oynamır.

Ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə dildə-ağızda dolaşan rəvayətlər çox vaxt janrdaxili xü susiyyətlərindən, poetik fiqurlarından uzaqlaşmış, məzmun çalarlarına görə nağıl səciyyəsi daşmışlar. Belə ki, gü rcü folklorunda Amiraninin ("Amirani" eposu) adı ilə bağlı rəvayətlərin bəzi variantları, həmçinin rus imperatoru Birinci Pyoturun fəaliyyəti ilə səsleşən rəvayətlərin bir çoxu toplayıcı və naşirlər tərəfindən həm rəvayət, həm də nağıl kimi qəbul olunmuşlar.²⁸ Eyni mənşəni Azərbaycan folkloruna dair nəşr örnəklərində də müşahidə etmək mümkündür. Harun-əl Rəşid, Şah Abbas, Şah İsmayıl, Nadir şah və ögzə bu kimi şəxsiyyətlərlə bağlı eyni sü jetli həm nağıl, dastan, hekayətlər, həm də rəvayətlər yaranıb yayılmışlar.

Azərbaycan xalq rəvayətləri lətifələrlə də qaynayıb qarışmışdır. Ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlər, onların fəaliyyətləri, mü barizələri barədə söz açan rəvayətlər bəzən şifahi gələnkədə dolaşadolaşa satirik-yumoristik boyalara bürünmüş, beləliklə də qismən gü lməcələrə doğru istiqamət götürmüşlər. Belə ki, Sultan Mahmud, Bəhlul Danəndə, Nəsirəddin Tusi, Molla (Xoca) Nəsirəddinin adları ilə bağlı rəvayətlərlə yanaşı kü lli miqdarda lətifələr də formalaşmışdır. Bu baxımdan həm rəvayət, həm də gü lməcə-lətifə elementlərini özündə birləşdirən "Xacə Nəsirəddin Tusi ilə bostançı"²⁹ öz səciyyəvi cəhətlərinə görə seçilir. Rəvayətdə hər şeydən öncə, bu tarixi şəxsiyyətlərin alimliyi, xü susilə nü cum elmi ilə bağlı fəaliyyəti ön planda nəzərə çatdırılır. Rəvayətin epizodlarından birində deyilir ki, Tusi başının adamları ilə isti havada uzun bir yol getdikdən sonra bərk suzur. Nəhayət, onlar bir bostançıya rast gəlib susuzluqlarını yatırtmaq üçü n ondan qarpız istəyirlər. Tusi

barmağını hansı qarpıza tuşlayırsa bostançı onu kəsmədən tumu, rəngi barədə öncədən məlumat verir. Bütün bu sınaqlar qarpız kəsiləndən sonra bir daha təsdiqlənir. Bu hadisədən heyran qalan Nəsirəddin Tusi bostançıya üz tutub: "Qoca, başın yaxşı başdır, heyif olsun ki, qarpıza işləmişdir" deyir. Göründüyü kimi bu örnək süjet xətti və epizodları ilə birlikdə rəvayət səciyyəsi daşıyır. Bostançı ilə baş vermiş dialoq hissəsi isə ayrılıqda götürüldükdə, yaxud danışıldıqda lətifə mahiyyəti kəsb edir.

Nağil və dastanlarımızın, xüsusilə "Koroğlu" eposunun tərkibində onlarla rəvayət mahiyyəti kəsb edən epizodlara rast gəlmək mümkündür.

Uyğun araşdırmalarda rəvayətlər müxtəlif şəkillərdə qruplaşdırılmışlar. Bəzi araşdırıcılar rəvayətləri etnoloji, esxatoloji, tarixi-mədəni bölmələrdə təsnif etməyə üstünlük vermişlər. Bu janra dair örnəklər kosmoqonik, etnoqonik, toponomik, tarixi, utopik-sosial, dini və s. növlər şəklində də qruplaşdırılmışdır.³⁰

Özge xalqların rəvayətləri kimi Azərbaycan rəvayətləri də məzmun və ideyalarına, səciyyə və mahiyyətlərinə görə ayrı-ayrı biçimlərdə nəzərə çarpır. Bu biçimdə əsas yeri milli rəvayətlər tutur. Bu qəbil rəvayətlər özlərinin coğrafi çevrəsinə, iştirakçılarının kimsəliyinə, qəhrəmanlarının ad-sanlarına görə məxsus olduğu xalqın yaşadığı tarixi kəsimlə, onun inam və etiqadları ilə, təsərrüfat münasibətləri ilə, həmçinin də məişət həyatı, tarixi keçmişi, mədəniyyəti, xarakteri, psixologiyası ilə bilavasitə yaxından bağlanır. Elə rəvayətlər də vardır ki, onlar mövzu və ideyalarına görə daha çox beynəlxalq mahiyyət daşıyır. Süjet və motivləri, mövzu və obrazları etibarilə bu rəvayətlər əksər xalqlar arasında eyni səciyyə kəsb edirlər. Kainat, dünya, Ay, Günəş, ulduzlar haqqında olan kosmoqonik rəvayətlər deməkdir ki, əksər xalqlar arasında eyni məzmunu malikdir.

Rəvayətlərin müəyyən qismi isə məzmun baxımından alınma, gəlmə səciyyəsi daşıyır. Xalq rəvayətlərindən yüzliliklər boyu tarixçi, etnoqraf, arxeoloq və salnaməçilər ilkin qaynaq kimi öz əsərlərində geniş istifadə etmişlər. Heradotun "Tarix"i bu baxımdan daha zəngindir. Uyğun araşdırmalardan, xüsusilə "Tarix"in özündən bəlli olur ki, Heradot səyahətləri zamanı

xalq içərisində dolaşan izahlı tarixi, toponomik rəvayətlərlə bilavasitə canlı söyləyicilər içərisində tanış olmuş, onları toplayıb etibarlı qaynaq kimi düşüncə süzgecindən keçirmişdir.³¹

Xalq rəvayətlərindən bir tarixi qaynaq kimi istər erkən orta əsrlərdə, istərsə də sonrakı yüzilliklərdə Azərbaycanın bir sıra tarixçi, etnoqraf, arxeoloq və salnaməçiləri, həmçinin də klassik şair və yazıçıları geniş şəkildə faydalanmışlar.

Bu ədəbi-mədəni prosesin özü onlarla xalq rəvayətlərinin qorunmasına, onların əbədiləşdirilib dövrü müzəqqədər yaşamasına zəmin yaratmışdır.

Azərbaycan rəvayətlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən, ideya-məzmun axarından və ümumi mahiyyətindən çıxış edərək onları bu bölmələrdə qruplaşdırmaq məqsədyönlü sayıla bilər:

1. Etimoloji rəvayətlər

Bu qrup rəvayətlərdə onun yaradıcı və söyləyiciləri bir sıra çətin, anlaşılmaz sözləri, ifadələri aydınlaşdırmağa çalışmışlar. İnsan, yer, ayrı-ayrı əşya və predmetlərin adlarının yaranması, onların mənə, məzmun açımı bu rəvayətlərin əsas məğzini təşkil edir. Bu qəbil rəvayətlər xalqın mənşəsinin (etnogenezisinin) aydınlaşdırılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu kimi rəvayətlərdə, həmçinin müxtəlif xalqlar arasında olan tarixi əlaqələri, mədəni bağlılıqları öyrənmək mümkündür, çünki çox vaxt bu barədə qorunan tarixi sənədlərə, qaynaqlara az təsadüf olunur.

Bəllidir ki, Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, o cümlədən Şamaxı, Qəbələ, Şəki, Qax, Qazax, İsmayilli, Gədəbəy rayonlarında, həmçinin də Bakıda Qız Qalası adlı abidələr və onlar barədə müxtəlif rəvayətlər mövcuddur. Bu qalaların bir qismi Oğuz qalalarıdır və müdafiə məqsədilə bir istehkam kimi tikilmişlər. "Qız qalası" adlı poema yazmış C.Cabbarlı maraqlıdır ki, Xəzəri Quzğun adı ilə təqdim etmişdir. Quzğun sözündə isə hər şeydən öncə, xalqın soykökü ilə bağlı quz, oğuz, qız etnonimləri qorunmuşdur.

Rəvayətlər içərisində el, qəbilə, tayfa, totem haqqında bir sıra nüsxələr vardır ki, onlarda Oğuz, Bayat, Dədə Qorqud, Aldədə və başqaları barədə məlumatlar şərh olunur. "Uğuz qəbri", "Oğuz möhkəm adam deməkdir" kimi nüsxələrdə adları

çəkilən etnonimlər tarixi aspektdə mənalandırılmışlar.³² İkinci rəvayət öz məzmun və ideya çalarına görə seçilir. Örnəkdə mühasirəyə düşən Oğuz ərənlərinin dəyanətindən, iradəli, cəsarətli olmalarından söz açılır. Oğuzların bütün bu keyfiyyətlərlə yanaşı, həm də sakit təbiətli olmaları, düşmənlə qarşısında əyilməmələri səciyyəvləndirilir.

2. İzahlı rəvayətlər

Bu qrup rəvayətlərdə kainatın, dünyanın, Güneşin, Ayın, ulduzların yaranması, dağların, dərələrin, göllərin, çayların, bulaqların meydana gəlməsi, bitki və heyvanların xeyri və ziyanlı cəhətləri, insanın onlarla münasibətləri, həmçinin də insanın həyatla, məişətlə bağlı bilikləri və s. bu kimi cəhətlər təqdim olunur.

Əksər rəvayətlərdə dağlara, daşlara müqəddəs bir varlıq, fəvqəlbəşəri bir qüvvə kimi tapınmanın izləri qorunmuşdur. "Köməndi qaya", "Qatar qaya", "Pir dağı", "Geyti", "Ağca qala",³³ "Şortəpə", "Qaradaş", "Lələ kimi daşdan ha yaranmamışam", "Mirəli türbəsi", "Dikdaş", "Üç dağ, üç düyün",³⁴ "Bəzircan qayası", "Ağ dağ, qara dağ", "Daş çoban", "Gəlin qaya"³⁵ kimi örnəklər bu baxımdan xarakterikdir.

"Gəlin daşı" rəvayətində körpəsi ilə küləyə düşən gəlin göylərə, fələyə yalvarır ki, ona kömək əli uzatsınlar, amansız külək balasını köksündən qoparıb aparmasın. Hətta qadın-ana son yalvarışında körpəsi ilə daşa dönməyi küləkdən ölməkdən üstün tutur. Nəhayət, daşa bir varlıq kimi etiqad bəsləyən qadın uşağı ilə daş heykələ çevrilir.³⁶ Yaxud, "Gəlin qaya" rəvayətində göldə çimən gəlin qaya üstündən ona tamaşa edən qayınatasını görüb xəcalət çəkir. Bu xəcalətdən xilas olmaq yolunu ancaq daşa dönməkdə görür. O, həyəcanlanıb üzünü göylərə tutub yalvarır: "Ya məni quş elə, ya daş elə!" Elə oradaca gəlin daşa döndür.³⁷ Eyni hadisə ilə "Oğlan-qız daşı" rəvayətində də qarşılaşırıq. Atasının istəmədiyini, özünü isə sevdiyini oğlana qoşulub qaçan qız yolda təsadüfən atası ilə rastlaşanda göylərə üz tutub yalvarır ki, "Ay Allah, sən bizi bu Əzrayılın əlindən qurtar və elə et ki, qanımız tökülməsin. Allah qızın yalvarışlarını eşidib hər ikisini daşa döndərir".³⁸ "Oğlan-qız daşı", "Daş qız" rəvayətlərində də daşa tapınmaya dair eyni etiqadlar aşılmaqdadır.³⁹

Daş tapınmasının izləri Qobustan, Gəmiqaya arxeoloji

muzeyi silsiləsində qayalara həkk olunmuş təsvirlərdə də qorunmuşdur. Qobustandakı Qabaldaş çalınarkən onun doğurduğu musiqi-melodiya sədəsi nəinki daşın fövqaladə qüdrətini nümayiş etdirir, həm də ona etiqaadın qədim kökə malik olduğunu yada salır.

Daşın müqəddəs varlıq, övliya kimi səciyyəlandırılması orta yü zillik poetik söz sənətinin önəmli nümayəndəsi, cinaslı bayatı ustası Lələ haqqında dolayan xalq rəvayətlərində daha geniş qorunmuşdur. Övlad həsrəti ilə yaşayan ailədə beşiyə qoyulan dibək daşının canlı insan, özgə sözlə gələcək Lələyə çevrilməsini və onun şəxsiyyəti ətrafında baş vermiş rəngarəng macəralar bu rəvayətlərin əsas leytmotivini təşkil edir.⁴⁰

Alviz (ana), Qoşqar, Murov, Kəpəz (Alviz ananın oğlanları), Ağrı dağı, Şah dağı kimi onlarla dağların subyektə çevrilib obrazlaşdırılması "Dağların ayrılığı",⁴¹ "Ağrı dağı", "Ana Ağrı dağı, bala Ağrı dağı", "Şah dağı" kimi rəvayətlərdə zəngin bədii bəyalarla canlandırılmışdır.⁴²

Çaylar, arxlar, bulaqlar, dağ gölləri haqqında dolayan onlarla rəvayətlərdə ("Çoban öldürən bulaq", "Qırxbulaq", "Pəri bulağı", "Qoşabulaq" və s.)⁴³ onların adlarının şərh, yaranma tarixi, ətrafında yaşayan əhəlinin onlardan nə dərəcədə faydalanması kimi fikirlər aşılanır. Bu baxımdan "Xatın arxi", "Divarx", "Qarı körpüsü", "Sınıq", "Araz çayı", "Xan qızının bulağı", "Maralgöl", "Mingəçevir, Kür, Salahlı", "Sumqayıtla Ceyranbatan" kimi rəvayətlər diqqəti xüsusilə cəlb etməkdədir.

Bir sıra rəvayətlərdə ölkənin nəbatət və heyvanat aləminə tapınma motivləri də qorunmuşdur.

3. Real və yarımtarixi şəxsiyyətlərlə bağlı rəvayətlər

Bu örnəklərdə tanınmış kimsələrin həyatları, fəaliyyətləri ilə bağlı fikirlər qorunmaqdadır. Süjet və fabulya bir o qədər də ehtiyacı olmayan etimoloji və izahlı rəvayətlərdən fərqli olaraq bu kimi örnəklərin əksəriyyətində süjet və fabula əsas rol oynayır. Bu rəvayətlərdə başlıca olaraq tarixi kimsələrin həyatları, fəaliyyətləri ilə bağlı süjetlər müəmmə yer tutur. Bu rəvayətlərin qəhrəmanları istər ictimai, istər hərbi, istər mədəniyyət, istər din nümayəndələri olsunlar-hər şeydən öncə, bədii təfəkkürdə formalaşmış obrazlardır. "Nuh peyğəmbər", "Süleyman məhkəməsi", "Astiaq", "Tomris", "Makedoniyalı

İsgəndər", "Teymurləng", "Nadir şah" adlı rəvayətlər⁴⁴ tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı yaranmış folklor örnəkləridir. Tuti Bیکə, Fətəli Xan, Hacı Çələbi kimi şəxsiyyətləri, həmçinin bir sıra el qəhrəmanlarının səciyyələndirilməsinə ünvənlanmış rəvayətlər də dolaşmaqdadır.⁴⁵

Xalq rəvayətlərinin bir çoxu islamiyyətlə bağlı inam və e'tiqadlar əsasında formalaşmışdır. Əlbəttə, bu qəbil rəvayətlər dini-mənqəbəvi rəvayətlərdən nisbətən sonra formalaşmışlar. Onlarda Allah, cəhənnəm, gü nah, şər, şeytan kimi səciyyəvi elementlər aparıcı rol oynayır. Xalq rəvayətlərində ictimai mü nasibətlər, məişət həyatının təsviri kimi motivlər də geniş planda əks etdirilmişdir.

Etimoloji və izahlı rəvayətlərin təsnifində bu bölmələr aparıcı rol oynayır: Gü nəş, Ay, ulduzlar haqqında; Dağlar, qayalar, dərələr, səhralar; Göllər, çaylar, bulaqlar, şlalələr; Bitgilər və heyvanlar aləmi; Mahallar, şəhərlər, kəndlər; Qalalar, körpü lər, yollar; Sərdabələr, qəbrlər, qəbrsanlıqlar və s.

Real tarixi və yarım tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı rəvayətlərin isə növləri bunlardır: Padşahlar, hökü mdarlar, alimlər, sənətçilər, mü qəddəslər, övliyalar, el qəhrəmanları və s:

Əlbəttə, bu bölgü təxmini xarakter daşıyır və rəvayətlərin son vaxtlar aparılmış təsnifindən tamamilə fərqlənəməkdədir.⁴⁶

Azərbaycan xalq rəvayətləri özü nü n poetik xü susiyyətlərinə, bədii dəyərinə görə də diqqəti cəlb edir və ayrıca araşdırma mövzү sudur.

ƏDƏBİYYAT

1. T.Fərzəliyev. Əfsanə anlayışı və Azərbaycan əfsanələrinin təsnifinə dair, Azərb. SSR EA "Xəbərler"i, Ədəb., Dil və incəsənət seriyası, 1978, № 1.

2. S. Paşayev. Nizami və xalq əfsanələri, Bakı, "Gənclik", 1983; R. Qafarlı. Mif və nağıl (epik ənənədə janrlararası əlaqə), Bakı, ADU - nin nəşri, 1999.

3. V.Vəliyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1970; Yenə onun: Azərbaycan folkloru, Bakı, "Maarif", 1985; P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, "Maarif", 1981; Yenə onun: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, "Maarif", 1992.

4. M.Əhmədov. Azərbaycan əfsanələrində ailə-məişət mövzusu.

namizəd. diss. Bakı, 1984; S.Paşayev. Azərbaycan xalq əfsanələri və onun tədqiqi problemləri, dokt. diss., Bakı, 1988.

5. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi; Mxitar Qoş. Alban salnaməsi (müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akad. Z. Bünyadovundur), Bakı, Elm, 1993, s.186; Məvsim Kalankatuklu. İstoriə stranı Aluank, Erevan, İzd-vo AN Arm. SSR, 1984, s.156-157.

6. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, s.201.

7. Azərbaycan folkloru antologiyası (AFA), V kitab. Qarabağ folkloru, toplayanlar: İ.Abbaslı, T.Fərzəliyev, N.Nazim (Quliyev); Tərtib edən və "Ön söz"ü n müəllifi İsmail Abbaslı, Bakı, "Səda", 2000, s.71.

8. Azərbaycan xalq əfsanələri (toplayanı və tərtib edən S.Paşayev). Bakı, Yazıçı, 1985, s.137; Azərbaycan mifoloji mətnləri (tərtib edən A.Acalov), Bakı, Elm, 1988, s. 35-40 (5, 8,19, 20, 21 sayılı nüsxələr).

9. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, iyirmi cildə, I cild, xalq ədəbiyyatı (tərtib edənlər: T.Fərzəliyev, İ.Abbaslı), Bakı, Elm, 1982, s.34.

10. Azərbaycan xalq əfsanələri, s.85.

11. Yenə orada, s. 85-86.

12. Azərbaycan folkloru antologiyası iki kitabda, II kitab (toplayanı və tərtib edən Ə.Axundov), Bakı, Az. EA Nəşriyyatı, 1968, s.237-239; Azərbaycan xalq əfsanələri, s.86-134; AFA, III kitab, Ağbaba folkloru, (toplayanı və tərtibçisi S.Ağbaba), Bakı, Azərənşr, s.184-185.

13. Azərbaycan mifoloji mətnləri, s.105-11 (134, 195, 196, 198, 199, 200 sayılı nüsxələr).

14. AFA, III kitab, Ağbaba folkloru, s. 189.

15. Azərbaycan folkloru antologiyası iki kitab, II kitab, s. 237-239; Azərbaycan xalq əfsanələri, s.86-134.

16. Azərbaycan xalq əfsanələri, s.23-26.

17. Yenə orada, s.78,80-81.

18. AFA, III kitab, Ağbaba folkloru, s.180.

19. Yenə orada, s.180-182; 185-186; 186-187.

20. Yenə orada, s. 189-208.

21. AFA, IV kitab, Şək folkloru (tərtib edənlər: H.Əbdülməmidov, R.Qafarlı, O.Əliyev, V.Aslan), Bakı, "Səda", 2000, s.114-115; 129-134.

22. R.Gfendiev. Ozero Nour, SMOMPK, vıp. 7, II, Tiflis, 1889, s.71-72.

23. AFA, IV kitab, Şəki folkloru, s.125-128.

24. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, iyirmi cildə, I cild, Xalq ədəbiyyatı, s.51.

25. Yenə orada, s.53.

26. Azərbaycan xalq əfsanələri, s.15-39.
27. Bruder Grimm. Dentsche Sagen, Berlin, 1816; A.Afanasev. Rus-skie narodnie leqendı, M., 1860; Hyalmaz Olsson. Sagner ran Gotland, 1888; Washigton Matterws. Novaho legends, Boston and New-York, 1897; Kristensen S.Danske Sagn, I-VI, 1902; Ginseppe Pitre, Siciliase nuova raccolta di leggende siciliane, Torin, 1904; Ancelane A.Latviessu tautas teikas, Riga, 1961; Richard M Dorson, Folk legendes of Yapon, Tokyo, 1962 və s.
28. M.Ə.Çikovani. Narodniy qruzinskiy gpos o prikovannom Amirani, M., "Nauka", 1966, s.236-243; E.Barsov. Petr Velikiy v narodnix predaniəx i skazkax Sevrnoqo kraə, M., 1877, s.34.
29. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası iyirmi cilddə, I cild, Xalq ədəbiyyatı, s.92-94.
30. K.V.Çistov. K voprosu o prinüipax klassifikaüii janrov ustnoy narodnoy prozi, M., "Nauka", 1964; S.N. Azbelov. Problemi mejdunarodnoy sistematazüii predaniy i leqend, "Russkiy folgklor", t.X, M.-L, 1966, s.176-189.
31. Qerodot. İstoriə v devəti kniqax, M.,-L., 1972; V.Klinqer. Ska-zoçnie motivi v istorii Qerodota, Kiev, 1903; S.Lurğe. Qerodot, M.-L., 1947; A.Dovator. Povestvovatelğniy i nauçniy stilğ Qerodota, L., 1957.
32. AFA, III kitab, Göyçə folkloru, (toplayanı və tərtib edəni: H.İs-mayılov, Bakı, "Səda", 2000), s.145-146; AFA, V kitab, Qarabağ folkloru, s.342.
33. AFA, IV kitab, Şəki folkloru, s.149-162.
34. AFA, V kitab, Qarabağ folkloru, s.200-237.
35. AFA, III kitab, Göyçə folkloru, s.143-207.
36. Azərbaycan xalq əfsanələri, s.12.
37. Yenə orada, s.16-17.
38. Yenə orada, s.24.
39. Yenə orada, s.25,27.
40. Lələ. Yaranışam daşdan mən, ("Ön söz"ü n mü əllifi və tərtib edəni İ.Abbasov), Bakı, "Gənclik", 1995, s.31-45; AFA, V kitab, Qarabağ folkloru, s.337-341.
41. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası iyirmi cilddə, I cild, Xalq ədəbiyyatı, s.33-34.
42. Azərbaycan xalq əfsanələri, s.33; 41-45.
43. Dağlarda qala gördü m (toplayanı və tərtib edəni, "Ön söz"ü n mü əllifi Tacir Səmimi), Bakı, Ozan, 2000, s.10-11; AFA, III kitab, Göyçə folkloru; AFA, IV kitab, Şəki folkloru.
44. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası iyirmi cilddə, I cild, Xalq ədəbiyyatı; Dü nya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası əlli cilddə, III

cild, "El çölengi" (toplayıb tərtib edənlər T.Fərzəliyev, İ.Abbaslı), Bakı, "Gənclik", 1983.

45. Duman dađı b r  də , toplayıb tərtib edəni T.Səmimi, Bakı, 2000; Dađlarda qala gördü m; AFA, IV kitab, Şəki folkloru.

46. R.Qafarlı. Mif v  nađıl (epik ənənədə janrlararası əlaqə), s.332.